

Recenzja
Rozprawy Doktorskiej

Rozprawa doktorska Pani **mgr Moniki Dzierlińskiej pt. „Wykorzystanie analizy pochówków ciałałpalnych do rekonstrukcji rytuału i identyfikacji kulturowej na przykładzie stanowiska Brudnice, stan. 5, gm. Żuromin”** została przygotowana pod kierunkiem dr hab. Arkadiusza Sołtysiaka, prof. UW i dr Elżbiety Jaskulskiej na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Przedstawiona do recenzji praca dotyczy bioarcheologicznego ujęcia rytuałów funeralnych stosowanych przez ludność kultury przeworskiej i wielbarskiej, ze szczególnym uwzględnieniem procesu ciałałpalenia. Studium powstało w oparciu o analizę 208 grobów, z których 54 wiążą należy z ludnością kultury przeworskiej, 126 z przedstawicielami kultury wielbarskiej, a 28 nie zostało przyporządkowanych kulturowo. Doktorantka przeprowadziła w pracy analizy, które należą do jednych z najtrudniejszych w opracowaniach antropologicznych. Wynika to z stanu zachowania materiału osteologicznego jakim są kości przepalone.

Praca liczy 135 stron tekstu z bibliografią oraz Aneks 1 z Tabelą zbiorczą wszystkich analizowanych obiektów oraz Aneks 2 z Protokołem przeprowadzonej analizy. Praca podzielona jest na 6 rozdziałów z numerowanymi podrozdziałami. Tekst główny został poprzedzony streszczeniem w języku angielskim i słowami kluczowymi: kultura przeworska, kultura wielbarska, obrządek pogrzebowy, rytuał kremacji, przepalone szczątki oraz ciałałpalenie.

Wstęp (Rozdział 1) zawiera zarys problematyki obejmujący 3 podrozdziały. Pierwszy z nich podsumowuje współczesne badania szczątków ciałałpalnych poprzez przedstawienie historii badań szczątków kostnych z grobów oraz charakterystykę szczątków przepalonych. W rozdziale podkreślono złożoność procesu kremacji, jego wieloetapowy charakter oraz różnice w przebiegu uzależnione obowiązującym rytuałem pogrzebowym. Przegląd literatury przedmiotu pokazuje wkład polskich badaczy w badania skremowanych szczątków, często

niedoceniany przez naukowców z innych krajów, co jest głównie wynikiem sposobu rozpowszechniania prac. W kolejnej części podrozdziału szczegółowo opisano wpływ procesu spalania na tkankę kostną, ustalenia masy przepalonych kości, możliwości identyfikacji anatomicznej fragmentów kostnych, układ szczątków w obrębie grobu oraz możliwości identyfikacji cech biologicznych. W części rozdziału poświęconej zmianom zachodzącym w kości pod wpływem spalania, autorka prześledziła dostępną literaturę dotyczącą wyróżnianych typów spękań termicznych, które zdaniem niektórych autorów pozwalają ustalić czy przepalane były zwłoki, czy szczątki zeszkieletowe. W tytule podrozdziału 1.1.3., który brzmi „*Masa przepalonych kości i masa pochówku*” należy zastanowić się nad użyciem słowa pochówek, który na str. 10 został zdefiniowany jako „*czynność grzebania zwłok*”. Jest to częste w literaturze zamienne używanie pojęć, którego należy unikać. W informacjach wstępnych i przeglądzie literatury można by uwzględnić jeszcze ostatnie prace polskiego zespołu zajmującego się metodami badań popielnic za pomocą tomografii komputerowej (Truskiewicz, A., Bober, Z., Wojtasik, A., Ozóg, Ł., Rogóż, J. (2018). *Metodyka badania techniką tomografii komputerowej urn kremacyjnych (popielnic). Inżynier i Fizyk Medyczny*, 7(6), 391-394; Rogóż, J., Truskiewicz, A. (2019). *Ocena przydatności tomografii komputerowej w eksploracji urn ciałopalnych oraz interpretacji ich zawartości na przykładzie wybranego grobu ze stanowiska nr 1 w Pysznicy (woj. podkarpackie). Inżynier i Fizyk Medyczny*, 8:6). W części rozdziału - 1.1.6. Identyfikacja cech biologicznych – przy opisie rekonstrukcji przyżyciowej wysokości ciała zabrakło odniesienia się do ostatnio opublikowanej pracy: Wolska, B., Vassalo, A. R., Marques, M. P. M., Esteves Batista de Carvalho, L., Gonçalves, D. (2023). *Reaching new heights: Testing the performance of metric approaches to estimate stature from burned skeletal remains. Journal of Forensic Sciences*, 68(1), 252-256. Choć recenzowana praca nie jest przeglądem literatury przedmiotu, wymienione przeze mnie prace wzbogaciłyby zapewne część wstępną, zwłaszcza, że podkreślana jest w niej rola polskich badaczy.

Podrozdział nr 2 stanowi przegląd literatury dotyczącej kultury przeworskiej i wielbarskiej z szczególnym uwzględnieniem obrządku pogrzebowego. Podrozdział ten został podzielony, zapewne celem jego uporządkowania, ale w kontekście analizowanej pracy lepszym rozwiązaniem byłaby ciągła narracja skupiona na zwyczajach funeralnych charakteryzowanych jednostek, wtedy można by uniknąć pewnych powtórzeń oraz niekonsekwencji przykładowo w wyróżnianych grupach grobów, gdzie np. na s. 25 popielnicą jest już tylko naczynie gliniane.

Podrozdział nr 3 przedstawia przegląd literatury dotyczącej możliwości rekonstrukcji rytuałów ciała palnych na podstawie znalezisk archeologicznych oraz w oparciu o analizy osteologiczne.

Podrozdział nr 4 zatytułowany „Pytanie badawcze” zawiera cel pracy, który został przedstawiony w formie pytań o różnice w charakterystyce przepalonych szczątków obecnych w grobach ludności kultury przeworskiej i wielbarskiej. W podrozdziale tym zaskakuje obecność Ryc. 1., która zaburza narrację i powinna znaleźć się w rozdziale poświęconym materiałom, podobnie, w rozdziale nr 2 powinny znaleźć się informacje o cmentarzysku w Brudnicach. Rozdział wstępny jest stosunkowo obszerny i pewne zawarte w nim informacje mogły znaleźć się w rozdziale zawierającym dyskusję, gdzie wyniki badań konfrontowane są z dostępną literaturą.

Rozdział nr 2 opisuje materiał badawczy ze stanowiska 5 w Brudnicach z podziałem na materiały kultury przeworskiej i wielbarskiej. W rozdziale zawarto tabelaryczne zestawienie analizowanego materiału oraz plan przebadanego obszaru z rozmieszczeniem grobów. Z uwagi na niewielką objętość rozdziału dodatkowe jego podziały są zbyteczne.

W rozdziale nr 3 w przejrzysty sposób przedstawiono stosowane metody badawcze. W trakcie analizy określano rodzaj grobu, stan zachowania obiektu, całkowitą masę kości w grobie, rozdrobnienie (frakcje i długość największego fragmentu), proporcje poszczególnych części szkieletu w pochówkach, stopień przepalenia i profil biologiczny (liczba osób, wiek w chwili śmierci i płeć zmarłych). W tym rozdziale przedstawiono także stosowane analityczne metody statystyczne. Przy oszacowaniu wieku w chwili śmierci osób dorosłych w metodach wymieniono tylko techniki oparte na zmienności z wiekiem powierzchni uchwatej i spojenia łonowego, nie opisano metod uwzględniających stopień zaawansowania zarastania szwów czaszkowych, metody bardzo przydatnej w przypadku materiałów ciała palnych, gdzie diagnostyczne dla oszacowania wieku w chwili zgonu fragmenty miednicy są często nieobecne.

Rozdział nr 4, podzielony na szereg podrozdziałów przedstawia wyniki badań. Ważną informacją dla prowadzonego wnioskowania jest dobry stan zachowania materiałów – na s. 48 możemy przeczytać, że „*Ponad 80% analizowanych obiektów oznaczono podczas badań wykopaliskowych jako dobrze zachowane (stan 1)*”. W przeprowadzonej analizie wieku w chwili zgonu zwraca uwagę niewielka liczba przyporządkowań do kategorii wiekowych wynosząca jedynie 19% z całej próby. W podrozdziale 4.2. Całkowita masa kości w pochówku, w części 4.2.1. Wiek - dla celów porównawczych wskazany byłby wykres porównujący zestawienia masy dla obydwu kultur oraz materiałów nieokreślonych kulturowo w zależności od wieku pochowanych. W rozdziale 4.2.3. Płeć - liczebności są niewielkie, ale w tabelach 6,

7, 8 można by zastosować podział uwzględniający stan zachowania obiektów. Zaobserwowane zależności zostały opisane pod tabelami, ale umieszczenie ich w tabelach byłoby czytelniejsze. Problematiczne jest przy takiej liczebności zastosowanie testów statystycznych, są to oczywiście testy nieparametryczne, dedykowane niewielkiej liczebności, ale przy braku statystycznie istotnych różnic pomiędzy masą kości w grobach przedstawicieli płci męskiej w wydzielonych grupach umyka ważna obserwacja dotycząca niewielkiego zakresu zmienności masy tych szczątków w grobach ludności kultury przeworskiej.

Kompleksowe opracowanie stanowiska jest w trakcie i zapewne przeprowadzona analiza zostanie też wzbogacona o analizę planigraficzną nekropolii uwzględniającą rozmieszczenie grobów obydwu kultur w zależności od ich masy.

Rozdział nr 5 stanowi dyskusję otrzymanych wyników na tle literatury przedmiotu. W części 5.1.1. Masa kości w grobach z cmentarzyska w Brudnicach na tle literatury skonfrontowano wyniki badań uzyskanych dla analizowanej nekropolii z innymi materiałami wielbarskimi i przeworskimi. Autorka zwróciła uwagę na aspekt chronologiczny, który po opracowaniu materiałów archeologicznych, będzie istotnym, kierunkiem dalszych badań (s. 102). W części 5.1.3.2. Groby jamowe, popielnicowe i wielonaczyniowe w kulturze przeworskiej, dyskutowano możliwość złożenia szczątków jednej osoby w wielu naczyniach, problem wysoce kontrowersyjny ze względu na charakter szczątków przepalonych. W części 5.1.3.4. Porównanie przepalonych szczątków z grobów przeworskich i wielbarskich, autorka stwierdza, że różnice w rozdrobnieniu między szczątkami wielbarskimi i przeworskimi nie mogą być przypadkowe (s. 107). Jest to bardzo istotne stwierdzenie dla prowadzonych analiz i próby wyjaśnienia różnic znajdujemy w podrozdziale 5.2. zatytułowanym *Z czego mogą wynikać zaobserwowane różnice?* Pomimo dość zaskakującego tytułu, w tej części podkreślone zostały najważniejsze cechy różnicujące przepalone szczątki obydwu kultur, autorka pisze: *między grobami kultury wielbarskiej a grobami należącymi do kultury przeworskiej występują różnice w stanie zachowania przepalonych szczątków, opisanym za pomocą takich cech, jak całkowita masa kości oraz rozdrobnienie i proporcje poszczególnych części szkieletu w obrębie pochówku. Jednocześnie kolor kości, świadczący o stopniu przepalenia szczątków, we wszystkich analizowanych pochówkach jest porównywalny* (s. 108). W dalszej części podrozdziału zacytowano szereg opracowań, które pokazują różnice w interpretacji pozostałości kremacji przez antropologów i archeologów, uwidoczniający zarazem, częsty brak wspólnego wnioskowania powstałego w oparciu o wyniki badań. Wynika to niejednokrotnie z czasu powstawania opracowań, gdzie analizy antropologiczne wyprzedzają często kompleksowe opracowanie archeologiczne, a później brak jest weryfikacji wniosków

sformułowanych tylko na podstawie analizy kości. W opracowaniach antropologicznych bez uzupełnienia ich wynikami studiów archeologicznych, trudno jest obserwować rytualny charakter danego zjawiska. Dlatego zauważenie takiej możliwości przez Doktorantkę jest jej ważnym osiągnięciem. Uzasadnienie funeralne obserwowanych różnic przeprowadzone zostało w kolejnym podrozdziale: 5.3. *Z jakich cech obrzędu pogrzebowego mogą wynikać obserwowane różnice?*, gdzie poprzez analizę dostępnej literatury autorka weryfikuje kolejne możliwości różnic w obrzędzie pogrzebowym, takie jak: dokładność w zbieraniu przepalonych pozostałości ze stosu, rozpraszanie szczątków na terenie cmentarza lub poza nim, otwieranie grobów na skutek różnych rytuałów wielostopniowych, w tym kremacja niekompletnych szkieletów oraz deponowanie szczątków w inny sposób.

Rozdział 6 stanowi zwarte podsumowanie pracy. Autorka podkreśla, że *porównanie szczątków z wielu grobów, w szerokim kontekście uwzględniającym stan zachowania obiektów archeologicznych, warunki glebowe, rodzaj pochówku i rozmieszczenie fragmentów, pozwala dostrzec wzorce, które układają się w spójny kulturowy obraz* (s. 114). Badania przeprowadzone przez autorkę pozwoliły więc na uchwycenie różnic w zwyczajach funeralnych ludności kultury przeworskiej i wielbarskiej.

Spis wykorzystanej literatury obejmuje ponad 220 pozycji, dotyczących obszaru badań autorki i poruszanych w pracy problemów naukowych i moim zdaniem w pełni wyczerpuje poruszane zagadnienia.

Problematyka naukowa podjęta przez mgr Monikę Dzierlińską bardzo dobrze wpisuje się w aktualny nurt badań, a podjęty temat jest istotny, oryginalny oraz nowatorski i stanowi cenny wkład w uzupełnieniu wiedzy zwyczajów funeralnych pradziejowych społeczności. Podstawową metodą zastosowaną w rozprawie doktorskiej jest analiza szczątków ludzkich. Autorka w pełni opanowała warsztatowe podstawy metody badawczej i analizy wykonała samodzielnie. Przeprowadzenie tych badań i ich szczegółowa interpretacja stanowi największe osiągnięcie doktorantki. Podsumowując uwagi zawarte w niniejszej recenzji można stwierdzić, iż przedłożona dysertacja pod względem zakresu przeanalizowanych źródeł i celów, które zostały nakreślone w jej wstępie, osiągniętych wyników badań i przeprowadzonych interpretacji spełniła swoje zadania i jest dowodem umiejętności samodzielnej pracy.

Większość wskazanych uwag ma charakter dyskusji naukowej, często związanej z pewnymi uproszczeniami analizowanych zagadnień, nie umniejsza to merytorycznej oceny recenzowanej rozprawy. Autorka nie ustrzegła się też błędów edytorskich np. powtórzenie na s. 37, bądź stylistycznych np. „liczebności grobów ważących powyżej 25 g” na s. 41. Można też zastanowić się nad użyciem terminów „pochówek kobiety” czy „pochówek męski” co w

kontekście studiów *gender* może być mylące. Jednakże dobór zastosowanych metod zarówno badawczych jak i analitycznych uważam za odpowiedni. Doktorantka wykazała się również dobrą znajomością literatury przedmiotu, zwłaszcza pozycji z ostatnich lat.

Recenzowana dysertacja inspirowa do naukowej dyskusji nad możliwościami badań procesu kremacji z wykorzystaniem podstawowych metod morfologicznych. Osiągnięte rezultaty i zastosowane metody badawcze uzasadniają uznanie jej za podstawę przyznania autorce stopnia doktora.

Konkluzja:

Podsumowując stwierdzam, że recenzowana przeze mnie rozprawa magister Moniki Dzierlińskiej pt. „Wykorzystanie analizy pochówków ciałopalnych do rekonstrukcji rytuału i identyfikacji kulturowej na przykładzie stanowiska Brudnice, stan. 5, gm. Żuromin” spełnia wymogi rozprawy doktorskiej zawarte w art. 13 Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. W związku z powyższym zwracam się z wnioskiem do Wysokiej Rady Naukowej Dyscypliny Archeologia Uniwersytetu Warszawskiego o jej przyjęcie i dopuszczenie Pani mgr Moniki Dzierlińskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.